

"כוחו של סיפור"

ספר היובל לאסע"י

עורכות: חיה בר-יצחק, עידית פינטל-גינסברג
הוצאת ארכיון הסיפור העממי בישראל ע"ש דב נוי,
הפקולטה למדעי הרוח, אוניברסיטת חיפה, 2008, 495 עמודים.

אתי בן-זקן

בעיר אחת, לא רחוקה מכאן, יש בית. ובבית יש חדר. והחדר פשוט וצנוע, ובתוכו ארונות. והארונות פשוטים וצנועים, ובתוכם מגירות. בני אדם עוברים ליד החדר, באים, הולכים, ולא יודעים על הפלאים השמורים במגירות: החדר הזה הוא מערת אוצרות!

כך יכול היה להיפתח סיפור-עם על ארכיון הסיפור העממי בישראל (אסע"י), ארכיון אשר נוסד ב-1955 ומאז 1983 שוכן באוניברסיטת חיפה. הארכיון, הקרוי כיום ע"ש מייסדו, דב נוי, חגג בשנת 2005 יובל להיווסדו, חמישים שנה בהן עברו עליו, כמו על מרבית תושבי ישראל, שינויי מגורים, שינויי השקפה ואידיאולוגיה, מעט נחת ואתגרים הרבה.

הספר "כוחו של סיפור" – בעריכתן של הראש האקדמי של הארכיון, פרופ' חיה בר-יצחק, והמרכזת המדעית שלו, ד"ר עידית פינטל-גינסברג – הופק לציון שנת החמישים של הארכיון, אולם העבודה הממושכת על פרויקט רחב מימדים זה גרמה שיראה אור רק לאחרונה, בשנה החמישים ושלוש. בספר מובאים 55 סיפורי-עם מתוך למעלה מ-23,000 המצויים בארכיון, ומלווים אותם 46 דיונים מדעיים, מאת בכירי החוקרים בתחום הספרות העממית ותלמידיהם. אוסף הסיפורים והעיונים פורש רב-שיח תרבותי עשיר ומרובד בין מספרים, רושמים וחוקרים, ובין קולות שונים בחברה הישראלית.

בחירת 55 הסיפורים בספר נעשתה מתוך שאיפה לייצוג רחב ככל האפשר של המגוון העדתי, הז'אנרי והתימטי בארכיון, ובתנאי אחד, שהסיפורים לא ראו אור קודם לכן בפרסומי הארכיון. הסיפורים המופיעים בספר מייצגים 26 עדות בישראל (מתוך 71 עדות בארכיון) על פי המיון המקובל באסע"י: אפגניסטן, אתיופיה, בולגריה, בלרוסיה, גאורגיה, גרמניה, הודו, טוניסיה, יוון, יוגוסלביה ספרדי, ישראל, ישראל אשכנזי, ישראל ספרדי, ליטא, מרוקו, מצרים, עירק, פולין, פרס, קורדיסטן העיראקית, רומניה, תימן, בדווים, דרוזים, ערבים מוסלמים וערבים נוצרים. כפי שמציינת בר-יצחק בדברי המבוא, הסיפורים בספר עוסקים בנושאים רבים ושונים, ביניהם חורבן וגאולה, יחסי יהודים וגויים, אירועים היסטוריים, מחזור השנה וחיי אדם, יחסי גברים ונשים, חכמה וכסילות, שדים ומכשפות, סיפורי עלייה ובניית הארץ, ואפילו סיפור על כוחו של סיפור. מבחינת הסוגות הספרותיות יש ביניהם סיפורים בעלי מאפיינים מיתיים, אגדות היסטוריות, אגדות קודש, אגדות שדים, אגדות ריאליסטיות, מעשיות, נובלות, סיפורי בדיחה וסיפורים אישיים.

הסיפורים, אשר נרשמו באסע"י משנות החמישים ועד השנים האחרונות, מובאים בספר לפי מועד רישומם, מן המוקדם למאוחר, ועל כך מעידים מספריהם הסיפוריים, החל מ"הכלה והשד" שמספרו בארכיון הוא 335 (עיון בסיפור: עידית פינטל-גינסברג), וכלה ב"הדרך בחג השבועות" שמספרו 23011 (עיון בסיפור: יצחק גנוז). הצגת הסיפורים באופן זה מאפשרת התרשמות מן השינויים ההדרגתיים שעברו על הארכיון מבחינת התיעוד והרישום, והצצה לדיאלוג המשתנה תדיר בין שתי הקבוצות המכונות באסע"י "מספרים" ו"רושמים": ה"מספרים" הם אלו שסיפרו את הסיפור (בין אם הם מופרים בקהילתם כמספרי-סיפורים ובין אם הם אנשים מן השורה) וה"רושמים" הם אלה שתיעדו את הסיפור מפיהם והביאוהו לאסע"י, בשנים הראשונות ברישום, ומכאן שם, ומאוחר יותר – בהקלטות.

בשנותיו הראשונות של אסע"י עדיין רווחה הנחת עליונות השפה הכתובה על זו המדוברת. מרבית המספרים היו עולים שזה מקרוב באו, העברית לא הייתה שגורה בפיהם, והרושמים ראו לנכון להעניק לסיפורים 'עריכה' לשונית וסגנונית ברוח התקופה. בהדרגה זכתה העברית המדוברת להכרה בהקשר זה של תרבות אורלית, ודרכי הרישום המקובלות כיום בעבודות שדה בעולם – המקפידות על תיעוד מדויק של מסירת הסיפור כולל שיבושי לשון אם היו כאלה – נהוגות גם באסע"י. זה כעשרים

וחמש שנה נהוג באסע"י תיעוד בהקלטות אודיו, ומקובל גם רישום סיפורים בשפות-אם של המספרים, שאינן עברית. בשנים האחרונות נאספים גם סיפורים שתועדו בווידאו.

תהליכים אלה ניכרים לאורך הספר, ושפת הסיפורים הולכת ומשתנה. כך, למשל, בסיפור "הכלה והשד" (אסע"י 335), שסיפרה חיה נחמזון מליטא, ניכרת העברית המליצית של הרושם, משה ויגיסר, מן הרושמים הראשונים והנלהבים של אסע"י: "ויעבור מכפר לכפר, ומגוי לגוי, ומאיכר לאיכר, ויתקן מנעליהם, ועל זאת פרנסתו, ויהי שכרו ועמלו לחם צר ומים לחץ, בצער רב ובפרך יביא לחמו."

בסיפור "דלי ללא תחתית מציל קהילה" (אסע"י 11739) שסיפרה שושנה פריזדה מפרס, ורשמה מפיה שרה לופטוס, כבר ניכרת נאמנות לעברית המדוברת שבפי המספרת: "אומר: - טוב. מישהו שגדל ביניכם ייקח דלי קרוע, דלי שמשני הצדדים פתוח, וכמה מטרים חבל וייסע לצפת. שמה ילך בצפת, ילך לבאר שבמקום כזה וכזה, של רחוב זה וזה, וישלח את הדלי עם החבל למטה."

בסיפור "מתנת האם טובה ממתנת האב" (אסע"י 16131) שסיפרה חיה (חג'ג') מזוז מטוניסיה ורשמה אסתר שלי-ניומן, הקוראים יכולים לזהות שהסיפור תועד בהקלטה, ורק אז עבר תמלול קפדני, כולל תגובה אקראית של הרושמת, שהובאה בסוגריים מרובעים: "הבת בהתחלה היה לה קשה. אחר כך התחילה להתרגל, למדה את הרקמה. הביאה לה מכוונת תפירה, והיא תופרת. ואביה לא רוצה שהיא תתפור או תרקום או שתעשה משהו. הוא רוצה אותה כמו תמונה. [רושמת: מצגת]. רק תיזהרו שלא לגעת בה."

תיעוד בשפות שאינן עברית מיוצג בסוף הספר בעשרה סיפורים: תשעה בערבית ואחד בידיש. סיפורים אלה מופיעים בספר בשפת המקור וגם בתרגום לעברית. וכך פתח המספר זלמן (קסטרול) בן עמוס מבלורוסיה את הסיפור "קבורת הרוקח" (אסע"י 21021):

"מורי ורבותי

אזוי ווי איך בין א מגיד

און גיי פון שטאט צו שטאט

איך בין געקומען אין דער שטעטל סאמאכלאלאוויטש."

וכך רשם ותרגם בנו, דן בן עמוס:

"מורי ורבותי,

מכיוון שאני מגיד

והולך מעיירה לעיירה, הגעתי לעיירה סאמאכלאלאוויטש."

אל רובד הסיפורים מתווסף הרובד המחקרי, וכל אחד מ-55 הסיפורים מלווה בעיון קצר. לצורך כתיבת העיונים קיבצו העורכות אוסף מרשים של 38 חוקרים, בשיתוף פעולה בינלאומי, בין-אוניברסיטאי ורב-דורי, ובמפגש עשיר ומרתק של גישות מחקריות. קשת הגישות מלמדת על דרכי המחקר העיקריות המקובלות כיום בתחום, וחושפת את נקודות המבט הרבות שניתן באמצעותן לבחון טקסטים בכלל וסיפורי-עם בפרט.

זקן הכותבים בספר הוא מייסד הארכיון, דב נוי, ואליו מצטרפים חוקרים מן המובילים בתחום בישראל ובחו"ל. מרתקת העובדה שרבים מהחוקרים היו תלמידיו, והם, בתורם, העמידו דורות חדשים של תלמידים, שאף הם מיוצגים בספר. ה'אילן משפחתי' הזה הנו עדות נוספת לגודל מפעלו של דב נוי, שהצליח להקים ולבסס בית ספר (במובן הרחב של המילה school) לחקר הספרות העממית בישראל. כמו שמראה ספר היובל, בית ספר זה הינו יציב דיו, וגם דינאמי ופתוח דיו, בכדי להכיל את קשת הגישות של החברים בו, שביניהן ניתן למנות את הגישות ההשוואתיות, הפורמליסטיות, המרכסיסטיות, הסטרוקטורליסטיות, הפסיכולוגיות ועוד.

הגישה ההשוואתית, אשר עיקרה עיון בטקסט באמצעות השוואת נוסחים שונים שלו ממרחבים היסטוריים וגיאוגרפיים שונים, ואשר הייתה בעבר הגישה המרכזית בחקר סיפורי-העם, הפכה זה מכבר למעין קרקע בסיסית, שחוקרים מציבים אותה בתחילת מחקרם, ואז מפליגים ממנה לגישות אחרות. גם בספר "כוחו של סיפור", מרבית העיונים פותחים ב'מיקום' הסיפור בתוך משפחת נוסחיו הסיפוריים, בין אם בעדות יהודיות אחרות ובין אם בעולם הלא יהודי, ולעיתים קרובות מוזכר מספר הטיפוס הסיפורי שהסיפור משתייך אליו, על פי מפתח הטיפוסים הסיפוריים הבינלאומי שקבעו אארנה ותומפסון. מנקודת מוצא זו יוצאים החוקרים לדיונים מגוונים ועדכניים, אשר גם אם נעשה בהם שימוש בגישות ספציפיות, ניכרת בהם חשיבה מכלולית¹ וניסיון לבחון את הטקסט עפ"י אופיו וייחודו.

¹ ראה: בן-עמוס, דן, "מגמות חדשות בחקר הפולקלור", הספרות 20 (1975) עמ' 1-7

וכך, קריאה רציפה בספר מעניקה לקורא תמונה פנורמית של פרשנויות אפשריות: המעשייה "שש האחיות שגרו בהרים" (אסעי" 7370) זוכה לעיון פסיכולוגי מאת רות ראופמן, בו היא מנתחת את מוטיב אכילת הלב המופיע בסיפור, לאור התייחסותו של פרויד ליחס בין ביטויים מילוליים לבין תחושות וסימפטומים: הביטוי "לאכול את הלב" מסמל תחושת אשמה, ומכיוון שהמעשייה מתאפיינת בפעולות קונקרטיים ואינה מתארת רגשות, אך טבעי שאשמה תבוטא על ידי אכילה קונקרטית של לב; האגדה "ריקודו של האר"י" (אסעי" 3590) נבחנת ע"י עלי יסיף לא רק כאגדת קדושים אלא גם כאגדת מקום הקשורה בצפת כמרחב סיפורי ומנטלי, אגדה אשר עוצבה בשלושה שלבים: רובד המקורות, השפעות חסידיות, ועיצוב בן זמננו עפ"י תפיסתו של הסופר העממי שרשם אותה, איש צפת ישעיהו עשני; הנובלה "חוכמת גבר ועורמת אישה" (אסעי" 15825) על אודות אישה הגורמת לגבר, בערמתה, להתחתן עם כלה בעלת מום, נבחנת ע"י לימור ויסמן-רביד כביטוי למצבן של קבוצות חלשות בחברה: קבוצת הנשים, הנזקקת לאסטרטגיות שונות כדי 'להסתדר' בעולם הגברי, וקבוצת הנשים בעלות המוגבלויות, שהיא חלשה אף יותר וסובלת מדיכוי כפול – מצד הגברים ומצד החברה הבריאה; הסיפור "חוכר יהודי מרושש ונווד" (אסעי" 18800) – על אודות מספר-סיפורים עני ששכח את כל סיפוריו, וכמו בעל כורחו מספר למאזינו העשיר סיפור אחר מהרגיל – זוכה לעיון מאת רחל צורן, מנקודת ההשקפה של הביבליותרפיה: הסיפור ה'אחר' הוא סיפורו האישי של המספר, המגלה למאזין העשיר כי מספר-הסיפורים העני אינו אלא אביו. בכך מגשים הסיפור את ה'תיקון' הפוטנציאלי הגלום בכל סיפור, תיקון לעולמם של המספרים ושל המאזינים כאחד.

במקרים אחדים, מרתקים כשלעצמם, זכו כמה סיפורים לעיון משותף אחד. כך, למשל, ארבע אגדות-מקום המסבירות את מקור השם תרשיחא זכו לעיון מאת עאמר דהאמשה, בו הוא מבחיר את המהלך האבולוציוני של התפתחות שמות-מקום כמענה לנסיבות היסטוריות ואישיות, וכגילום של מגוון הזהויות החברתיות, הדתיות והמגדריות שנושא היישוב.

חלק מן הסיפורים מלמדים באופן ישיר על החברה הישראלית המשתנה, כמו למשל אגדת קדושים אודות התגלות הצדיק רבי דויד ומשה (אסעי" 12337), אשר בא לעזרתה של חולה בניתוח קשה. היה בר יצחק בוחנת את האגדה מנקודת המבט של השתלבות עולי מרוקו במציאות הישראלית: הצדיק הקדוש מתואר כמי שעוזר לרופאים, ובכך הסיפור מעניק לגיטימציה לטיפול הרפואי בישראל, תוך הימנעות מפגיעה במסורות ישנות. שני הסיפורים "המקדים ויוצא, זהב הוא מוצא" (אסעי" 12443) ו"עידוד המשקיעים" (אסעי" 21158), מספרים בהומור על הצלחותיו של פינחס ספיר – שר המסחר והתעשייה בשנות השישים – בגיוס כספי משקיעים מחו"ל. אילנה רוזן בוחנת את שני הסיפורים כדוגמא לסיפורים באסעי" שאינם מסורתיים אלא הינם סיפורת אישית בת-זמננו, ובמקרה זה, חלק מנרטיב רחב על אודות היבנות העם היהודי בארצו.

כל עיון מכיל התייחסות קצרה למספר ו/או לרושם, ובכך נותן רקע, ולו קטן, לנסיבות ההיגוד של הסיפור. מרבית העיונים בסיפורים נכתבו בעקבות קריאה של רישומי הסיפורים, ועל כן, מטבע הדברים, אינם יכולים להתייחס להיבטים פרפורמטיביים יחודיים להיגוד המסוים. רק במקרים אחדים יש התייחסות כזו, כמו למשל בעיונה של גלית חזן-רוקם במעשייה "מידת הנשים כפליים, מידת הגברים אחת" (אסעי" 11911). במקרה זה, חזן-רוקם עצמה היא זו שרשמה את הסיפור מפי תמר לוגסי ממרוקו, וכך, בפתח עיונה, היא משתפת את הקורא בחוויותיה מן ה'מופע': "תנועותיה של המספרת והבעות פניה הפכו את האירוע לתיאטרון קטן, מין תיאטרון של חדר, או ליתר דיוק, תיאטרון מיטה. המטפחת שהסירה הגברת לוגסי ממצחה, כשעברה משיחה רגילה לסיפור עצמו, הפכה לאביזר בימתי: פעם היא אוהל, פעם היא סוס, פעם שמת אישה מפוארת – הכל לפי המסופר."

גם עיונו של דן בן-עמוס נסב על סיפור שהקליט בעצמו, מפי אביו (הסיפור "קבורת הרוקח" שהוזכר לעיל). במקרה זה, הסיפור עצמו מספר על 'היגוד', והגו פרודיה על דרשן, כנראה דרשן ספציפי שהפליא להפחיד את מאזיניו בתיאורי זוועות הגיהנום המחכות לחוטאים. כך אנו זוכים להתייחסות משולשת של בן-עמוס להיבטים פרפורמטיביים בסיפור: פעם אחת בהתייחסו ליכולותיו הדרמטיות של אותו דרשן, פעם שנייה בנתחו את הפרודיה האורלית הטמונה בטקסט עצמו, כמו השימוש המופרז בחזרות ובפניות בנוסח "מורי ורבותי", ופעם שלישית בתארו את אביו, בזמן שסיפר לו את הפרודיה: "הוא הזדקף ונעמד בצורה שמשמעותה לא הייתה מובנת לי באותו רגע, וסיפר את הסיפור".

לאור התרבות הקלטות האודיו והוידאו באסעי", אולי לא רחוק היום בו אסופת סיפורי הארכיון תראה אור על גבי DVD. אז יפתח אופק נוסף לדיונים הפרפורמטיביים מנקודות המבט התיאטרלית, העדתית, המשפחתית ועוד. לעת עתה, נפתח הספר בתזכורת צנועה למימד האנושי הצבעוני הזה, בשני עמודים של תצלומי דיוקניהם של המספרים, נשים וגברים ממגוון הקהילות האתניות בארץ. ככלל, ניכר כי גם ברובד

הוויזואלי של הספר הושקעה מחשבה רבה. ישנה הבחנה גרפית ברורה בין סיפור לבין עיון, וכל סיפור מעוטר בתצלום של פריט פולקלור, הפותח עוד חלון קטן להקשריו התרבותיים. ספר היובל מציג מקצת מהאוצרות הצפונים באסע"י. ברהיטות מקצועית ובאהבה רבה למפעל הייחודי הזה, הוא מצליח למסור תמונה תמציתית ונאמנה של חמישים שנות סיפור, רישום ומחקר. "כוחו של סיפור" ממחיש את כוחם של סיפורי-העם בביטוי הקולות הרבים, המשתנים-תדיר, בחברה בכלל ובחברה הישראלית בפרט, ומזכיר לנו את עושר המפגש האנושי המתרחש בינינו בכל יום, מפגש אשר לעיתים כה קרובות מתקבל כמובן מאליו.